

УДК 316.62

ЛЮБОВ БЕВЗЕНКО,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України

Культурна регуляція соціальної поведінки в ситуації нестабільності: на прикладі практик успіху

Анотація

У центр уваги цієї розвідки автором покладено культурно-символічні механізми регуляції соціальної поведінки у ситуації соціальної нестабільності. В теоретичній частині автор пропонує власне розуміння соціальної нестабільності, що випливає з нелінійних поглядів на суспільну динаміку. Цей підхід дає змогу виокремити два типи нестабільності — “нестабільність-1” та “нестабільність-2”, які принципово відрізняються за механізмами, що регулюють соціальну поведінку. Аргументовано стверджується, що в нашій країні ми зараз маємо справу із ситуацією “нестабільності-2”, в якій системні процеси підпорядковуються спонтанним, непрогнозованим, самоорганізаційним чинникам регуляції. Останні за певних уточнень можна ототожити з культурними механізмами. В емпіричній частині розглянуто конкретну форму соціальної поведінки — практики успіху. Показано, що символічна фігура успішної людини як регулятор цих практик у нашій реальній соціокультурній ситуації самоорганізаційно формується під впливом тих моделей успішного життя, що існують у рамках таких різних культурних полів, як традиція, модерн та кримінальна субкультура.

Ключові слова: соціальна нестабільність, соціальна самоорганізація, символічна регуляція, практики успіху

Взявши за мету розгляд *практик успіху*, я, власне, говоритиму про певні форми *соціальної поведінки*, спрямовані на досягнення успіху, і про особливості регуляції цієї поведінки за конкретних умов *соціокультурної не-*

стабільності, що склалася зараз у нашій країні. В центрі уваги будуть культурні чинники регулятивного впливу на різні соціальні практики, зокрема і практики успіху. У другій частині статті я збираюся працювати з конкретним емпіричним матеріалом, але вважаю за необхідне почати з питань теоретичного і достатньо загального характеру. Загальна *теоретична конструкція* має допомогти нам з визначенням смислового наповнення основних робочих понять. Головне тут прояснити, що маємо на увазі, коли мовимо про *соціальну нестабільність*, оскільки саме це становитиме основний контекст, в якому я розглядатиму регулятивні впливи на соціальні практики. Завдяки чіткому розумінню, які смисли можна вкладати в поняття соціальної нестабільності, я сподіваюся аргументувати актуалізацію звернення до питання культурних чинників регуляції за умов високого рівня нерівноважності соціальної системи або високого рівня соціальної нестабільності.

Основні поняття та концептуальні схеми

Поняття *соціальної поведінки*, яке становить *об'єкт дослідження*, я конкретизую через поняття *соціальних практик* не випадково, оскільки вважаю за необхідне розглядати саме ті форми поведінкових проявів, що відрізняються від соціальної дії (за якої поведінкові акти є продуктом усвідомленого вибору), але й не є лише реакцією на певні стимули. Практики, як відомо, є продуктом як свідомої, так і несвідомої, габітуально зумовленої налаштованості на певні поведінкові акти [Бурдье, 1998]. Треба зазначити, що саме до такого розуміння соціальної поведінки схилилися більшість учасників вітчизняного віртуального круглого столу, які обговорювали це питання в он-лайн дискусії [Регуляція соціального поведіння..., 2011]. Вибір на користь поняття практик виглядає, на мій погляд, цілком виправданим у контексті обраної проблеми — аналізу символічної регуляції поведінки (в нашому разі — практик успіху), оскільки цей тип регуляції і має своїми каналами впливу не лише свідомо відрефлексовані вибори, а й зумовлені почуттями та переживаннями несвідомі налаштованості на певні дії, за якими стоїть індивідуальна резонансність з певними символічно закодованими культурними змістами.

Але необхідність звернення до символічних регуляторів вимагає аргументації, а саме в контексті аргументації того, що в ситуації значної дестабілізації соціальної системи культурні механізми стають основними механізмами регуляції соціальної поведінки.

Спробую прояснити те *розуміння соціокультурної нестабільності*, яке актуалізує питання регуляції соціальної поведінки. З цією метою окреслю певні *концептуальні контури*, в яких розгортатимуться подальші міркування й усі основні поняття — *соціальної нестабільності, регуляції, чинників регуляції* — набудуть конкретних визначень. Ці концептуальні положення дають змогу визначитися з *робочою моделлю соціальних процесів*, до якої згадані поняття входять як складові.

На мою думку, всі питання, пов'язані з *кризовими, нестабільними, хаотичними чи навіть катастрофічними системними станами*, з найбільшою адекватністю можуть бути розглянуті в рамках тих методологічних під-

ходів, що йдуть від базового уявлення про соціальні процеси, підпорядковані закономірностям, *притаманним нелінійним системним об'єктам*. У разі погляду на суспільство крізь призму таких моделей ситуація соціальної нестабільності, нерівноважності стає найбільш цікавою, бо відповідно до цих моделей вочевидноється, що процеси у станах нестабільності якісно (а не лише кількісно) відрізняються від відносно стабільних станів. І ключове для нас питання регуляції соціальної поведінки в рамках таких моделей набуває рельєфності, оскільки в нелінійних системах ми маємо розрізняти *стани справді стабільні, стани нестабільності першого роду* (які часто теж кваліфікуються як стабільні) і *стани нестабільності другого роду*, які насправді варті того, щоб їх позначати як нерівноважні.

Чим же так суттєво відрізняються ці стани, якщо дивитися на них крізь призму особливостей регуляторних впливів? Чим так суттєво відрізняються *регуляція* в цих, по суті, трьох різних станах?

Головний смисл, що міститься в *понятті регуляції*, пов'язаний із системною потребою утримуватися у відносно рівноважному, збалансованому стані, що робить регулятивні впливи *засобом підтримання системного гомеостазу*. Названі три стани якраз і відрізняються за якістю й ефективністю зусиль, спрямованих на підтримання гомеостазу.

У першому *практично стабільному* стані ці регулятивні зусилля є мінімальними. Суспільство майже не демонструє відхилень від гомеостатичного стану. (Приклади таких суспільств — архаїчні спільноти, що живуть закрито та ізольовано, тоталітарні суспільства, які теж задля такої стабільності обирають ізольовані форми існування.) До теми таких суспільств я звернуся далі, але не вони становлять наш центральний предмет.

Стан нестабільності — це за визначенням стан втрати гомеостазу. Але тут є варіанти. *Перший тип нестабільності*, який ми надалі позначатимемо як нестабільність-1, — це коли відхилення спостерігаються, але вони не виходять за межі, і регулятивними впливами можна повернути систему до гомеостатичних характеристик. Така нестабільність є, по суті, нормальною формою існування будь-якого життєздатного утворення — чи то людського організму, чи то корпорації, чи то всього суспільства. Ці *псевдостабільні стани* в плані регуляції характерні тим, що регулятивні впливи в них мають теж відносно стабільний характер. За наявності в системних процесах вони самі по собі є досить усталеними і відрегульованими, далекими від спонтанності, стандартизованими, якщо можна так висловитися. Звичайно, ми ніколи не спостерігаємо цілковитої стабільності, але у станах, коли відхилення від гомеостазу або еволюційного мейнстримного поступу є незначним і певною мірою прогнозованим, регулятивні впливи можна вважати складовою цього поступу. Це те, що в термінах теорії управління можна пов'язати з поняттям негативного зворотного зв'язку, системної реакції на незначні відхилення. І формати такої реакції є суттєвим системним параметром, що характеризує міру здатності системи до самозбереження.

На *рівні соціальної поведінки* або (в нашому контексті) соціальних практик, стабільні та відносно стабільні соціальні стани (нестабільність -1) виявляються у достатньо високій мірі узгодженості соціальних практик членів суспільства. Ця узгодженість, яку часто позначають як нормативну

узгодженість, уявлюється у певній відповідності практик того чи іншого індивіда очікуванням інших щодо цих практичних проявів. Окремі відхилення регулюються звичними, вписаними в параметри соціокультурної системи, засобами (інституціональними та культурними стимулами до підтримання усталеного порядку або, знову таки, інституціональними та культурними санкціями до тих, хто його порушує). Звісно, не всі ці відхилення можна гасити згаданими механізмами. І в цьому основна інтрига — до якої межі ці відхилення припустимі й не порушують стану нестабільності-1. Тут я спинюся лише на констатації того, що це питання існує, і воно суттєве. Докладно до нього я повернуся трохи згодом, коли почну працювати з поняттям *соціальної ентропії*.

Поки ж звернімося до ситуації нестабільності другого роду, або *нестабільності-2*. Вона настає у тому разі, коли гомеостаз втрачено необоротно, і вже недовідними є ті засоби зворотного зв'язку, що існували за попередньої нестабільності-1. Вписані в системні параметри інституціональні та культурні регулятори перестають працювати, демонструють свою неправомерно втрачену функціональність. *Макроповедінка системи* якісно змінюється, і головне, що характеризує у цих станах таку макроповедінку, — це *спроби спонтанного виходу на нові гомеостатичні стани*.

Таким чином, можна *констатувати*, що *підтримання* старої рівноваги та *утворення* нової — це дві суттєво відмінні риси, які характеризують процеси регуляції у стані нестабільності-1 (псевдостабільності) і справжньої нестабільності-2.

Виходячи з такого уявлення, можна стверджувати: *питання чинників регуляції* та трансформації різних практичних схем актуалізується і набирає особливого значення саме в ситуації соціокультурної нестабільності-2.

На *рівні соціальної поведінки та практик соціокультурна нестабільність-2* має відчутні відмінності від відносно стабільних станів і виявляється у суттєвому порушенні попередньої узгодженості практик та очікувань, що можна описати в термінах руйнації усталеної нормативної системи. Таким чином, питання, *які чинники регуляції соціальної поведінки* тут починають діяти і *що в такому разі означатиме регуляцію* — виявляються дуже *актуальними*. *Мовою практик* це означає: за допомогою яких чинників система здатна повернутися до відносно врівноваженого стану, забезпечити хоча б відносну нову відповідність соціальних практик та відповідних очікувань щодо них? Чим ці чинники у своїй сукупності відрізнятимуться від тих, що працювали за гомеостатичних станів та близьких до них?

Тут ми, власне, виходимо на *питання підтримання соціального порядку* (гомеостазу) та *утворення нового соціального порядку* (після порушення гомеостазу).

Вибір *нелінійного погляду* на системні процеси в плані моделювання механізмів системних змін відсилає до уявлення про існування *організаційних та самоорганізаційних* механізмів творення соціального порядку і, відповідно, організаційних та самоорганізаційних механізмів *підтримання гомеостазису та виходу на нові стани соціальної рівноваги* в разі руйнації попередньої гомеостатичності [Бевзенко, 2002]. Спираючись на ці моделі, можна стверджувати, що *стабільність, нестабільність-1 і нестабільність-2 від-*

різняються співвідношенням організаційних та самоорганізаційних механізмів у системній регуляції. Якщо за умов двох перших ми спостерігаємо певну узгодженість, збалансованість організаційних та самоорганізаційних механізмів, то в ситуації соціальної нестабільності-2 організаційні механізми виявляються мало дієвими, і, відповідно, саме самоорганізаційні регулятори набирають першочергової ваги і стають основними регулятивними чинниками.

Більш звичною мовою інституціональних та культурних регуляторів, організаційні механізми (за певних уточнень) можна ототожнити з інституціональними (коли під інститутами розуміються достатньо жорсткі, організаційно оформлені, формалізовані засоби регулятивного впливу), а самоорганізаційні — з культурними (коли під культурою мається на увазі певний, часто прихований за її поверхнею реєстр міфів та ігрових порядків, що задають правила гри та зорганізують соціальні практики у різних соціальних полях). Таким чином, за цією логікою можна стверджувати, що саме культурні (самоорганізаційні) регулятори виходять на перше місце в ситуації соціокультурної нестабільності-2.

У термінах культурної регуляції соціальної поведінки (соціальних практик) можна говорити про чинники, що діють через підтримання вагомості загальноприйнятих норм, цінностей, смислів, символів (у разі стабільності та нестабільності-1) і про досить швидке, іноді болісне та неочікуване для суспільства утвердження нових норм, цінностей, смислів та символів, що починають регулювати соціальну поведінку й узгоджувати практики та очікування в часи нестабільності-2.

Як впливає із самоорганізаційних уявлень, ці нові ціннісні, нормативні, смислові та символічні порядки постають як прояви нових ігрових правил, що початково спонтанно виникають в окремих локальних місцях соціального простору, в окремих групах та окремих соціальних полях, а вже потім поширюються на значну частину суспільства, забезпечуючи або наступний стан суспільної рівноваги, або якісь нетривкі перехідні рівноважні стани. Таких претендентів на започаткування нових правил гри в ситуації нестабільності-2 може бути декілька, вони виступають як конкурентні культурно-символічні пропозиції. Як місця локальної появи цих ігрових порядків, так і факт їх поширення на значні соціальні ареали часто мають неочікуваний і непрогнозований характер, що, втім, виводить на стан відносної узгодженості очікувань та практик, що і є в цій розвідці предметом зацікавленості.

Як правило, ці нові порядки не з'являються довільно, а є привнесеними іншими, ніж за попереднього рівноважного стану, культурними пропозиціями, що зберігалися або з'явилися в культурних "запасниках" того соціуму, про нестабільність якого йдеться. Можливість їх активізації якраз і відкривається в ситуації нестабільності-2. Реєстр таких впливів, що часто конкурують один з одним, формується з різних джерел — з дотичних культурних масивів, з того, що у суспільній пам'яті пов'язане з попередніми історичними етапами суспільного життя, з досі маргінальних локальних порядків. Але трапляється й так, що ці нові формати виглядають як справді нові й утворюють основу масштабних культурних трансформацій.

У цій точці міркувань виникає проблема поєднання макрорівневих моделей з мікрорівневими ефектами, на які вони вказують. Усе наведене вище стосувалося більше системного рівня, розглядуваного у термінах радше *макрорівневих* подій. На тлі проблеми соціальної поведінки, яка є проблемою, по суті, *мікрорівневого* порядку, це викликає питання — що ж є ознакою переходу від відносно стабільного стану (нестабільність-1) до стану критично нестабільного (нестабільність-2) саме на мікрорівні суспільних проявів? Що означають як нестабільність-1, так і нестабільність-2 з огляду на повсякденні практики?

І тут я маю звернутися до одного поняття, яке дає змогу найкращим чином поєднувати зазначені два рівні соціальної реальності. Це поки ще не дуже звичне для соціологів поняття *соціальної ентропії*. Будучи ключовим поняттям у системних моделях, воно стосується, по суті, саме мікрорівневих подій.

Звернімося до цього поняття докладніше, до тих початкових смислів, з яких воно народилося. Поява цього поняття пов'язана з необхідністю працювати з такими поняттями, як хаос і порядок на рівні їхніх взаємовизначеності та взаємозалежності. Оскільки питання відношення між соціальним порядком і соціальним хаосом є ключовим для ситуації соціальної нестабільності, поняття соціальної ентропії має суттєвий методологічний потенціал.

Звичайне розуміння ентропії як міри хаосу тут набирає соціального сенсу. Мовою соціальних стосунків та взаємодій, ентропія — це міра суспільної неінтегрованості, неузгодженості, неконсолідованості, роз'єднаності. Іншими словами, *зростання ентропії характеризується активізацією всіх форм поведінки*, що є протилежними описуваним словами “солідарність”, “кооперативність”, “взаємопідтримка”, “довіра”, “діалог”, “консенсус”, “колективізм”, “екологізм”, “колективна ідентичність”, зрештою — “дружба” та “любов”. І звідси ознакою нестабільності, зростання ентропії є поява та підсилення саме цих, протилежних переліченим, проявів у діях та поведінці членів соціуму.

Звичайно, тут може виникнути питання — навіщо це поняття ентропії, якщо є низка вже згаданих понять, що добре працюють? Річ у тім, що цей перелік термінів ми можемо ще довго продовжувати, хоча вже названого достатньо, щоби стверджувати — всі вони не є незалежними, а радше описують певні аспекти чогось одного, що й зумовлює їхню взаємну кореляцію. Це одне можна назвати зменшенням пов'язаності членів суспільства між собою, збільшенням суспільної дистанції, що має прояви в усіх названих вище формах — зростанні недовіри, байдужості, неузгодженості, індивідуалізованості тощо. Це те, що відбувається на рівні міжособистісних стосунків і на рівні стосунків між людиною й різними інститутами. На макрорівні це призводить до збільшення загальної ентропії суспільства; інтегруючи прояви мікрорівневого характеру, ентропія постає як важлива системна характеристика. Таким чином від мікро- і мезорівня ми можемо перейти до макрорівня і робити висновки про загальний стан системи виходячи з її ентропійних показників.

Що означає “загальний стан системи” і як тут працює поняття ентропії, добре видно при розгляді *питання соціальної нестабільності*. Поняття ентропії, з огляду на його включеність у загальні моделі, дає змогу пояснювати й осмислювати *неоднозначність поняття нестабільності*. Чому, як сказано вище, нестабільність-1 радикально відрізняється від нестабільності-2? Чому в одному випадку можна повертати систему (суспільство) до гомеостатичних станів, а в іншому — ні?

І знову тут найкращим пояснюючим інструментом є поняття ентропії. Вона, як і всі названі вище поняття, не є характеристикою однозначно позитивною чи негативною. Ентропія (як і консолідація, інтеграція, довіра) працює на позитив суспільства та на його розвиток лише у певних межах. Ці межі і пов’язані з гомеостатичним або еволюційним поступом суспільства через стани нестабільності-1. Як надто низькі, так і надто високі ентропійні показники призводять до нестабільності-2, до граничного зростання хаосу. Відповідно, можна стверджувати, що довіра, солідарність, колективізм, інтегрованість теж добрі лише у певних межах. (Як у певних межах позитивним є додержання загальних норм, очікувань, стереотипів, але поза цими межами отримуємо консервативність, гальмування адаптивності та інноваційності.)

На абстрактному системному рівні цю неоднозначність ентропійних показників, необхідність утримувати їх у певних межах для запобігання виходу на нестабільність-2 можна навіть *визначити кількісно*. У разі соціальних систем ці кількісні показники виміряти не так легко, але згодом (щоб мати радше якісне уявлення), можна стверджувати, що суспільний поступ буде еволюційним тоді, коли єдність перевищуватиме роз’єднаність принаймні вдвічі. Але водночас явні прояви роз’єднаності, непокори, відхилення від норм мають спостерігатися хоча б на рівні вчетверо меншому, ніж прояви єдності та узгодженості. Це ті межі, той ентропійний коридор, де можливий соціальний поступ, прогрес. За цими межами матимемо нестабільність-2, за якої феноменологія соціального життя вже далека від тієї, що відповідає так званому сталому поступу.

Порушення міри в бік збільшення роз’єднаності (зростання ентропії) швидко призводить до нестабільності-2. Але й надто велика єдність (надто низька ентропія) веде до нестабільності-2, хоча іншим шляхом. Свого часу *низька ентропія традиційних суспільств* призвела до стримування їхнього розвитку, неможливості протистояти певним зовнішнім викликам і зрештою до революцій, що вивели західні суспільства на шлях модернізації. Індивідуалізоване модерне суспільство значно збільшило ентропійні показники, люди відокремилися одне від одного, але це звільнило креативність, що збільшило загальну суспільну адаптивність. Тривалий час зростання ентропії модерного суспільства, дедалі більша індивідуалізація не виходили за межі нестабільності-1, що забезпечувало збереження гомеостазу разом зі швидким прогресивним поступом. Але, схоже, ці межі вже близькі. Криза індивідуалізації, на яку так яскраво вказав З.Бауман [Бауман, 2002], і є кризою занадто високої ентропії. Невипадково тема довіри, консолідації, екологізації стала однією з провідних для західних соціологів, які раніше до неї зверталися не часто. Зараз вони з подивом бачать, що більш традиційні

суспільства на кшталт Японії виявляються більш стабільними, вказуючи на довіру як на одну з ознак, що дає їм цю стабільність. Про японське суспільство якраз і можна сказати, що ентропійна міра там є на оптимальному рівні, і це дає ту дивну здатність до адаптації та регуляції в ситуаціях важких випробувань, що її продемонструвала Японія після землетрусу березня 2011 року. Прикладом згубності надто низьких ентропійних показників, як і надто високої стабільності, є тоталітарні суспільства. Інтегрованість, довіра, консолідація там є високими, але приклад Північної Кореї добре демонструє, до чого це призводить.

Думаю, поняття соціальної ентропії містить достатній *евристичний потенціал* і може бути витоком багатьох нових цікавих ідей і гіпотез. З одного боку, на макрорівні це поняття вписане в макрозакonomірності, системні процеси, з іншого боку, на макрорівні воно тісно пов'язане з інтерпретаціями, смислами, повсякденністю. Адже довіра і недовіра, любов і ненависть, підтримка і байдужість — все це народжується з тих смислів, що їх людина надає тій чи тій соціальній ситуації. В кожному окремому випадку — це конкретна людська доля. Лише на рівні системних емерджентних ефектів це уявлюється як соціальна ентропія і починає працювати за логікою нелінійних системних закономірностей.

Є ще один момент методологічного порядку, що підсилює вагу поняття соціальної ентропії. Його вагомість вочевидноється тоді, коли мовиться про *системні підходи в соціології*, про соціальні системи. Саме це поняття дає змогу якісно відрізнити соціальну систему від просто соціального середовища. Системні ефекти, емерджентність та системність як така виникають у разі наявності невеликих ентропійних характеристик, адже ознакою будь-якої системності є зв'язки між елементами та емерджентні властивості. Низька ентропія не суперечить зв'язкам та узгодженостям. Система розпадається та перетворюється на сукупність елементів, на суто середовище (у нашому випадку — соціальне) у разі суттєвого зростання ентропійних показників.

Але від цих абстрактних схем спробую наблизитися до наших реалій.

Українська нестабільність-2

Відповідно до наведеної вище концептуальної моделі моїм першим завданням є аргументувати твердження, що ми маємо зараз ту ситуацію нестабільності-2, коли організаційні механізми регуляції є малоефективними і треба зосередитися саме на *культурних чинниках*.

Про те, що ми маємо, і досить давно, ситуацію соціокультурної *нестабільності радше другого типу*, яскраво свідчить хоча б фіксація зменшення взаємної довіри громадян, яка, за даними наших моніторингових досліджень, дедалі більше звужується, тяжіючи суто до кола сім'ї [Українське суспільство, 2011]. Низький рівень солідарності, звуження кола групової ідентичності та готовність полишити нашу країну — все це ознаки розривів у тканині соціальних зв'язків, що вказує на зростання соціальної ентропії. Вітчизняні соціологи до теми довіри звертаються дедалі частіше, що

свідчить про те саме — ентропійні показники суспільства небезпечно зростають.

Але що дає нам підстави говорити про *нестабільність радше другого*, ніж першого роду?

Звісно, межа між цими двома станами є досить розмитою. І законним є питання, чому в західних країнах, на відміну від нас, зростання недовіри не сигналізує про нестійкість-2? Тут важлива друга ознака — дієвість інституціональних, організаційних механізмів соціальної регуляції. Хоча події останніх часів, кризові явища в західних країнах теж призводять до того, що ці інституціональні механізми часто пробуксовують, на що вказував З.Бауман, міра інституціональної неспроможності там не виглядає такою високою, як у нас. Недовіра наших громадян до різних інститутів, небажання звертатися до правоохоронних органів, державних службовців, лікарів — усе це вказує на те, що в уявленні наших громадян ці інститути не працюють. На *рівні практик* маємо зростання неузгодженості очікувань (що формувалися за старих інституціональних порядків) і практик, що складаються зараз.

Нестабільність-2 означає, що настає момент *активізації самоорганізаційних системних регуляторів*, які вже не спрямовані на збереження попереднього гомеостатичного стану, а намагаються спонтанно вивести на нову системну рівновагу, нову системну стабільність. Ці механізми я вище означила як культурні. Як і слід очікувати в ситуації, коли попередній культурний (міфологічний, символічний, ціннісний, нормативний) каркас уже не утримує соціум у відносно стабільному стані, культурні претенденти на його заміну починають заповнювати нормативні “пустоти”.

Культурна ситуація, спостережувана у нас, виглядає як поле напруженої конкуренції різних культурних модусів — традиційної культури, радянської культури, модерних культурних зразків і навіть постмодерних нормативно-ціннісних пропозицій. Тут же, може, менш потужно, включаються у гру культурні та субкультурні формати етнічного походження, з історичної пам'яті та із соціальних маргіналії виникають різні регіональні культурні утворення. (Згадаймо історію Галицької республіки, Донецько-Криворізьку республіку, до якої почали знову звертатися.) Субкультурні маргіналії у вигляді кримінальної субкультури або різних екзотичних релігійних рухів теж виступають як гравці на ярмарку культурних пропозицій. Кожен із цих культурних або субкультурних модусів пропонує свої міфи та ігри і, відповідно, пов'язані з цим смисли, символи, норми та цінності. Актуально маємо констатувати ситуацію руйнації попереднього культурного комплексу, що утримував суспільство за радянських часів, і вже тривалу дію кількох погано узгоджених між собою культурних окремішностей. Конкуренція між різними культурними модусами задає реальний перебіг подій — вона то трохи притуплюється, то набирає нових обертів, зі сцени сходять одні гравці та їхні ігрові правила і раптом з'являються інші. Нова стабільність — це перемога в цій конкуренції якогось одного або комбінації кількох нових ігрових правил, нових культурних форматів. Саме це й дає той регулятивний ефект, який виявляється у новій узгодженості очікувань та практик, до якої спрямовують нові правила гри.

Спираючись на самоорганізаційні уявлення, одразу наголошу — від тих налаштованих на позитив очікувань, що асоціюються зі словом “регуляція”, тут ми змушені відмовитись. Самоорганізаційна регуляція — це спонтанний процес, і вже за своєю природою вона не може гарантувати нам виходу на позитивні норми та цінності. Вона може лише спрямовувати процеси в бік нової узгодженості практик та очікувань. І якщо перемогу в конкуренції наявних культурних пропозицій здобувають кримінальні субкультурні порядки, підносячись до рівня загальноприйнятих норм, це лише означає, що цей шлях нової узгодженості виявився за наявних умов найдієвішим.

Знову уточню розглядувану *конкретну проблему* як пошук відповіді на питання: як у такій ситуації на рівні конкретних форм соціальних практик культура демонструє свою регуляторну силу? Які культурні трансформації на рівні смислів, символів при цьому відбуваються, надаючи їм роль регуляторів соціальних практик? Подивімося на це крізь призму конкретних практик успіху.

Символічна регуляція практик успіху

Від аргументації вагомості вивчення культурних чинників регуляції соціальної поведінки перейдімо до конкретнішого предмета нашого розгляду. Як такі конкретні соціальні практики розгляньмо *практики успіху* і трансформацію їх під впливом зазначених самоорганізаційних за своєю природою культурних процесів.

Важко заперечувати, що у кожному культурному форматі одним з основних регуляторів соціальної поведінки є вмонтоване в систему культурно пропонованих смислів уявлення про соціально успішне життя. Це явище не завжди позначалося поняттям успіх; скажімо, за радянських часів цей термін майже не використовували для позначення суспільних цілей, яких мала прагнути людина. Але уявлення про те, що означає мати високий соціальний статус, кожна культура, включно з радянською, обов'язково пропонує, створюючи тим самим вектор спрямованості багатьох суспільних практик. Власне терміном “успіх” це почали позначати лише в рамках тієї культури, що її можна умовно позначати як модерну. Це багато в чому було пов'язане з процесами індивідуалізації, на які ця культура спиралася. Таке зрушення давало підстави перейти від розмитого за умов традиції уявлення про успішне життя у термінах родових ознак до позначення успішності як переважно індивідуального надбання.

Зазначена особливість нашої культурної ситуації в проекції на смисл соціального успіху призводить до співіснування кількох таких смислових утворень, що мало між собою узгоджуються [Бевзенко, 2000]. Уявлення про успіх, пропоновані традиційною культурою та близькою до неї радянською (і пов'язані з колективними суб'єктами соціального життя) починають активно конкурувати з досяжницькими індивідуалізованими форматами успіху культури модерну.

Як це відбувається на *практиках соціального успіху*?

Перш ніж відповідати на це питання, зроблю одне уточнення — говоритимемо не про той бік успішності, який пов'язаний із суб'єктивним переживанням успіху і є близьким до відчуття щастя. Це окремий бік питання, і окрема розмова про те, яка культура якому формату успіху — об'єктивному чи суб'єктивному надає перевагу і чим ці два аспекти успіху відрізняються один від одного. Цьому питанню приділяли чимало уваги, зокрема в нашій соціології (див. напр.: [Ануфрієва, 1995; Бевзенко, 2009; Злобіна, 2004]). Але наразі йтиметься саме про *соціальний успіх*, пов'язаний у рамках модерних культурних форматів якраз із досяжницькими устремліннями.

Під *практиками об'єктивного соціального успіху* розумітимемо спрямованість соціальної поведінки на отримання певних символічних підтверджень успішного життя, тих символів, за якими людину можна визнати успішною за стандартами успішності, притаманними певній культурі.

Весь комплекс практик успіху можна поділити на *дві складові*. З одного боку, зазначене прагнення до отримання *символічних ознак успішності*, так би мовити, кінцева мета таких практик. У плані вивчення символічних регуляторів цієї складової практик успіху цікаво подивитися, як саме та чи інша культура чи субкультура символічно кодує цю мету. Треба зазначити, що іноді досить віддалені за своєю суттю культурні формати можуть кодувати мету практик успіху дуже близькими символічними рядами. Особливої уніфікації ці коди набувають у контексті суспільства споживання і тих стилів життя, що символічно фіксують перебування на високих соціальних щаблях. Тут навіть поверхневого спостереження достатньо, щоби стверджувати — споживацькі символи успішності в наших соціокультурних реаліях дуже наближені до тих, що існують у розвинених країнах.

Але є й інший, не менш, а в нашій ситуації, може, й більш цікавий зріз цієї проблеми — це *шлях до цієї мети*. Йдеться про ті складові практик успіху, що пов'язані з пошуком та здобуттям ресурсів його досягнення, ресурсів отримання згаданих вище символічних ознак (Бурдье сказав би — символічного капіталу). На відміну від віддаленої кінцевої мети, ці ресурси є тим, що регулює повсякденні практики. Кожного дня, не зовсім усвідомлюючи, а іноді й зовсім не усвідомлюючи того, людина торує свій шлях успішності, більшою чи меншою мірою орієнтуючись на присутні у суспільному символічному просторі символічні образи успішної людини — зокрема і в плані тих ресурсів, що їх має вона.

Дедалі більше конкретизуючи своє завдання у плані емпіричного розв'язання, я задаюся *метою реконструювати ту символічну фігуру успішної людини*, яка активно впливає на практики успіху наших людей; зробити акцент у цій реконструкції саме на тих *ресурсах досягнення успіху*, що ними послуговується цей гіпотетичний персонаж у наших конкретних соціокультурних реаліях.

Цікавість та рельєфність такому завданню реконструкції має надати та *подвійна реконструкція*, до якої я маю намір вдатися, а саме реконструкція цієї символічної фігури в рамках нашої нестабільної, розмитої культурної реальності, з одного боку, а з іншого — реконструкція того уявлення наших громадян про такого кшталту символічну фігуру, але взяту в рамках стабільної модерної культури. Різниця між цими двома символічними персо-

нажами і надасть нам можливість зрозуміти, за рахунок яких компромісів нашої перехідній культурі вдається досягти хоча б відносної рівноваги між очікуваннями щодо практик успіху і власне практиками успіху.

Кілька слів про *побудову інструментарію*. Вихідною теоретичною концепцією тут послугувало уявлення П.Бурдьє про те, що поряд з економічним ми володіємо цілою низкою різних капіталів, використовуваних у практиках успіху [Бурдьє, 2002; Радаев, 2002]. Маючи ці капітали, ми прагнемо або конвертувати їх на успіх та його символи, або здійснити проміжний обмін одних капіталів на інші, більш ходові в сенсі обміну на успіх. (Скажімо, такий людський капітал, як краса, можна обміняти на більш високу соціальну позицію, беручи участь у конкурсі краси або одружившись із мільйонером.)

У наведеній далі таблиці 1 подано, з одного боку, список цих капіталів, а з іншого — ті емпіричні індикатори їх, якими ми користувалися у процесі опитування. Звичайно, про вичерпну повноту наповнення цієї таблиці годі говорити, але головні складові відповідних капіталів сюди увійшли.

Таблиця 1

Емпіричні індикатори різновидів капіталу

<i>Різновиди капіталу</i>	<i>Ресурси як компоненти відповідного капіталу</i>
ЛЮДСЬКИЙ	Високий інтелект, здібності
	Приваблива зовнішність
	Гарне здоров'я
	Готовність йти на ризик
ОСОБИСТІСНИЙ	Уміння іноді обминати закон
	Чесність, принциповість
	Егоїзм, індивідуалізм
	Прагнення та вміння робити людям добро
СОЦІАЛЬНИЙ	Походження з родини з високим соціальним становищем
	Впливові родичі
	Впливові друзі
КУЛЬТУРНИЙ	Знання іноземних мов
	Гарна освіта
	Вихованість, гарні манери
	Уміння переконувати, красномовність
	Політична обізнаність
	Уміння розпоряджатися грошима
ЕКОНОМІЧНИЙ	Матеріальний статок
	Заможні батьки

Головним запитанням, пропонованим нашим респондентам, було таке: "Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, є найважливішим для досягнен-

ня людиною високого соціального становища у *нашій країні та у країнах Заходу?*” Список перелічених ресурсів було сформовано з індикаторів, що містяться в таблиці 1.

Упродовж 2009–2011 років це запитання ми адресували різним аудиторіям. У 2009-му його було використано в загальнонаціональному опитуванні¹, а в 2011-му — в опитуваннях двох дуже показових у цьому плані аудиторій — випускників шкіл і вчителів старших класів². Треба сказати, що часова відстань у два роки майже не позначилася на загальній картині, тобто на узагальненому портреті того символічного персонажа, що шукає шлях до соціального успіху в наших реаліях.

Опитування школярів і вчителів у контексті поставленого завдання є дуже цінним. Школярі-випускники — це найбільш чутлива до таких символів аудиторія, бо їхнє прагнення соціального успіху ще не пригнічене негативним досвідом невдач, і вони активно шукають ті ресурси, які вважають задіяними у спостережуваних реальних практиках успіху. У відповідях учителів відбивається їхній подвійний досвід — власний життєвий шлях, а також оцінка життєвого шляху своїх попередніх учнів, випускників попередніх років, долю яких вчителі можуть простежити, часто знаючи й ті обставини, за яких діти зростали й домагалися успіху. Йдеться про певні біографічні моменти — міра впливовості батьків, їхні статки, соціальний статус сім'ї, рівень інтелекту дитини, її рівень освіти. Тобто вчителі тут можуть виступати як досить компетентні експерти із запропонованої проблеми.

Я наводжу три спарені таблиці (2; 3; 4), у яких добре видно ті вибори, що їх робили наші респонденти в цих опитуваннях. Вибори в таблицях проранжовано у порядку вагомості, що має полегшити реконструкцію успішних символічних персонажів. У кожній із цих двох пар зліва розміщено таблицю, з якої добре видно порядок вагомості перелічених ресурсів *за умов нашої країни*, а справа — відповідно, таблицю, що відображає порядок вагомості тих самих ресурсів *за умов західних країн*. Звичайно, нагадаю, йдеться не про реальну ситуацію на Заході, а про те, як це бачиться нашим громадянам.

Наведені дані дають підстави одразу зробити висновок про ту значну відстань, що існує між ресурсами, що виглядають дієвими для досягнення соціального успіху в нашій країні і, відповідно, у країнах модернізованого Заходу. Такий висновок можна зробити, порівнявши перші п'ять позицій у всіх трьох спарених таблицях.

---

¹ Громадська думка в Україні – 2009 (Омнібус – 2009). Інститут соціології НАНУ. Опитано 1700 респондентів, вибірка, репрезентативна за ознакою віку, статі та місця проживання. Квітень–травень 2009 року, похибка вибірки в межах 1,18–0,33%.

² Загальнонаціональне дослідження випускників середніх шкіл та вчителів старших класів. Інститут соціології НАНУ та Інститут педагогіки НАПН. Опитано 1013 випускників і 1066 учителів старших класів. Вибірка репрезентативна за статтю та місцем проживання. Похибка першої і другої вибірки 3,16–0,8% (вересень–жовтень 2011 року).

Таблиця 2

**Ресурси досягнення високого соціального становища,
на думку громадян України, 2009, %***

**Порядок вагомості ресурсів
досягнення соціального успіху
у НАШІЙ КРАЇНІ**

<i>Ран- жу- вання</i>	<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Розподіл відпо- відей</i>
1	Впливові родичі	51,1
2	Походження з родини з високим соціальним становищем	37,9
3	Заможні батьки	36,5
4	Уміння іноді оминати закон	33,1
5	Високий інтелект, здібності	30,3
6	Гарне здоров'я	27,6
7	Впливові друзі	27,0
8	Гарна освіта	25,8
9	Готовність йти на ризик	18,6
10	Уміння розпоряджатися грошима	14,4
11	Знання іноземних мов	12,8
12	Уміння переконувати, красномовність	12,3
13	Егоїзм, індивідуалізм	12,0
14	Приваблива зовнішність	11,1
15	Чесність, принциповість	11,0
16	Готовність допомагати людям	10,2
17	Політична обізнаність	7,0
18	Прагнення та вміння робити людям добро	6,1
19	Вихованість, гарні манери	4,8

**Порядок вагомості ресурсів
досягнення соціального успіху
у КРАЇНАХ ЗАХОДУ**

<i>Ран- жу- вання</i>	<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Розподіл відпо- відей</i>
1	Високий інтелект, здібності	56,1
2	Гарна освіта	49,0
3	Походження з родини з високим соціальним становищем	24,2
4	Уміння розпоряджатися грошима	23,7
5	Гарне здоров'я	23,0
6	Знання іноземних мов	22,6
7	Готовність йти на ризик	18,3
8	Чесність, принциповість	18,3
9	Заможні батьки	15,5
10	Уміння переконувати, красномовність	13,7
11	Впливові родичі	12,8
12	Вихованість, гарні манери	11,2
13	Політична обізнаність	9,9
14	Приваблива зовнішність	9,7
15	Готовність допомагати людям	8,1
16	Впливові друзі	7,3
17	Егоїзм, індивідуалізм	6,1
18	Уміння обминати закон	5,3
19	Прагнення і уміння робити людям добро	5,2

* За відповідями на запитання: "Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, є найважливішим для досягнення людиною високого соціального становища у нашій країні та в країнах Заходу?". Респонденти мали змогу обрати до 5-ти варіантів відповіді.

**Ресурси досягнення високого соціального становища,
на думку українських школярів, 2011, %***

**Порядок вагомості ресурсів
досягнення соціального успіху
у НАШІЙ КРАЇНІ**

<i>Ран-жування</i>	<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Розподіл відповідей</i>
1	Впливові родичі	43,6
2	Високий інтелект, здібності	41,9
3	Уміння іноді обминати закон	36,6
4	Заможні батьки	35,7
5	Гарна освіта	35,6
6	Гарне здоров'я	32,3
7	Готовність йти на ризик	29,8
8	Приваблива зовнішність	28,9
9	Уміння переконувати, красномовність	28,8
10	Походження з родини з високим соціальним статусом	28,1
11	Впливові друзі	27,5
12	Знання іноземних мов	26,2
13	Егоїзм, індивідуалізм	23,2
14	Уміння правильно розпоряджатися грошима	21,8
15	Чесність, принциповість	19,1
16	Готовність допомагати людям	18,8
17	Прагнення та вміння робити людям добро	16,3
18	Політична грамотність	15,3
19	Вихованість, гарні манери	14,9

**Порядок вагомості ресурсів
досягнення соціального успіху
у КРАЇНАХ ЗАХОДУ**

<i>Ран-жування</i>	<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Розподіл відповідей</i>
1	Високий інтелект, здібності	61,2
2	Гарна освіта	58,8
3	Знання іноземних мов	42,6
4	Чесність, принциповість	33,1
5	Політична грамотність	31,4
6	Гарне здоров'я	30,4
7	Уміння правильно розпоряджатися грошима	27,9
8	Готовність допомагати людям	26,8
9	Вихованість, гарні манери	24,4
10	Готовність йти на ризик	20,8
11	Уміння переконувати, красномовність	20,3
12	Походження з родини з високим соціальним статусом	19,7
13	Прагнення та вміння робити людям добро	17,6
14	Заможні батьки	14,7
15	Приваблива зовнішність	14,2
16	Впливові родичі	11,5
17	Егоїзм, індивідуалізм	9,8
18	Впливові друзі	9,5
19	Уміння іноді обминати закон	8,8

* За відповідями на запитання: "Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, є найважливішим для досягнення людиною високого соціального становища у нашій країні та в країнах Заходу?". Респонденти мали змогу обрати до 5-ти варіантів відповіді.

Таблиця 4

**Ресурси досягнення високого соціального становища,
на думку українських вчителів, 2011, %***

**Порядок вагомості ресурсів
досягнення соціального успіху
у НАШІЙ КРАЇНІ**

<i>Ран-жування</i>	<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Розподіл відповідей</i>
1	Впливові родичі	54,9
2	Походження з родини з високим соціальним статусом	54,5
3	Заможні батьки	50,9
4	Високий інтелект, здібності	37,0
5	Уміння іноді обійти закон	34,9
6	Впливові друзі	32,3
7	Гарна освіта	30,9
8	Гарне здоров'я	27,5
9	Знання іноземних мов	24,7
10	Готовність йти на ризик	22,4
11	Уміння правильно розпоряджатися грошима	17,5
12	Уміння переконувати, красномовність	17,1
13	Приваблива зовнішність	12,7
14	Егоїзм, індивідуалізм	11,4
15	Чесність, принциповість	10,8
16	Готовність допомагати людям	10,5
17	Політична грамотність	9,8
18	Прагнення та вміння робити людям добро	6,4
19	Вихованість, гарні манери	5,9

**Порядок вагомості ресурсів
досягнення соціального успіху
у КРАЇНАХ ЗАХОДУ**

<i>Ран-жування</i>	<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Розподіл відповідей</i>
1	Високий інтелект, здібності	80,1
2	Гарна освіта	69,0
3	Знання іноземних мов	35,2
4	Гарне здоров'я	33,8
5	Уміння правильно розпоряджатися грошима	33,0
6	Готовність йти на ризик	27,8
7	Уміння переконувати, красномовність	26,4
8	Походження з родини з високим соціальним статусом	25,3
9	Політична грамотність	23,3
10	Чесність, принциповість	21,7
11	Вихованість, гарні манери	13,9
12	Готовність допомагати людям	11,4
13	Заможні батьки	10,8
14	Егоїзм, індивідуалізм	9,6
15	Приваблива зовнішність	7,2
16	Впливові родичі	6,5
17	Прагнення та вміння робити людям добро	5,3
18	Впливові друзі	4,5
19	Уміння іноді обійти закон	3,7

* За відповідями на запитання: "Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, є найважливішим для досягнення людиною високого соціального становища у нашій країні та в країнах Заходу?". Респонденти мали змогу обрати до 5-ти варіантів відповіді.

Зробимо це порівняння у термінах анонсованої вище реконструкції присутньої у свідомості наших громадян символічної фігури людини, здатної досягати високих соціальних позицій у реаліях наших та західних. Завважмо, що проективний формат питання є методично адекватним такому завданню, бо саме таким чином люди висловлювалися з приводу того загального враження про успішне життя, що в них склалося, а не з приводу власних біографічних обставин, які ми часто схильні описувати менш об'єктивно, ніж чужі.

Почнемо із символічного відображення практик успіху в нашій країні. Для такої реконструкції візьмемо перші п'ять позицій з кожної лівої частини всіх спарених таблиць (табл. 2; 3; 4). Ці позиції дають нам уявлення про ті основні капітали, якими, на думку наших респондентів, має володіти у нас той, хто прагне успішно здолати щаблі нашої соціальної драбини. Прагнення успіху, відповідно, тягне за собою прагнення володіти цими капіталами, їх примножувати та обмінювати на успіх, на що і будуть спрямовані практики успіху такої людини. Що ми бачимо? Результати усіх трьох опитувань тут майже повністю збігаються. Головне, що можна сказати про цю символічну фігуру, — вона має потужний соціальний капітал у вигляді *впливових родичів* — це перша позиція в усіх трьох таблицях. Економічний капітал у вигляді *заможності батьків* теж увійшов до п'ятірки перших виборів для всіх трьох опитаних аудиторій. З низки варіантів відповідей, що характеризують особистісний капітал нашого символічного персонажа, сюди увійшло його *вміння іноді оминати закон*. І четверта спільна для всіх трьох таблиць позиція, яку ми віднесли до людського капіталу, — це *високий інтелект і здібності*. Правди заради треба зазначити, що школярі в цю п'ятірку включили і *гарну освіту*, хоча в загальнонаціональному опитуванні ця відповідь посіла лише восьму позицію, а в разі вчителів — сьому.

Щоб домалювати цей загальний символічний портрет успішної людини, варто звернутися до тих складових згаданих капіталів, які нашим респондентам видаються найменш потрібними для досягнення успіху за наших соціокультурних реалій. Їх ми знайдемо, відповідно, в останніх п'яти позиціях аналізованих таблиць. Тут наші опитані аудиторії були не менш одностайними, і є чотири з п'яти позицій, які містяться в усіх трьох таблицях на останніх місцях, — *це чесність та принциповість, вихованість, гарні манери, готовність допомагати людям, прагнення й уміння робити людям добро*. Як бачимо, все це дуже близькі за своєю суттю відповіді, і стосуються вони тих складових особистісного та культурного капіталу, які корелюють з людяністю, моральністю.

Узагальнюючи, можна сказати: з точки зору наших респондентів, символічний персонаж, що має шанси бути в нашій країні успішним, являє собою людину, насамперед забезпечену підтримкою впливових родичів і, прагнучи успіху, саме на них сподівається першою чергою. Це людина з далеко не бідної сім'ї, вона не надто переймається такими речами, як законослухняність і вміє закони, коли треба, обминати. Відповідно, такі речі, як чесність та принциповість їй не притаманні вже з огляду на попередню характеристику — важко бути чесним та порушувати закони одночасно. Не

обтяжують нашого героя і такі чесноти, як вихованість, гарні манери, вміння бути добрим до людей. А от інтелектом та здібностями наш символічний персонаж не обділений і на цей ресурс серйозно покладається. Щоправда, виходячи з того, що інтелект та здібності — речі ціннісно нейтральні, можна дійти висновку — інтелектуальний супровід потрібний передусім для більшої ефективності таких ресурсів, як впливовість родини, її заможність та вміння вдало обминати закон.

Символічна фігура аналогічного персонажу на тлі реалій *західної модернізованої культури* в очах наших респондентів виглядає не настільки чіткою та узгодженою в розумінні резонування відповідей всіх трьох зазначених аудиторій. Серед перших п'яти позицій у правих частинах таблиць 2; 3; 4 спільними є *високий інтелект та здібності, а також гарна освіта*. А от серед п'яти останніх — *впливові друзі та вміння іноді порушувати закон*.

Як бачимо, спільними для двох наших символічних фігур, що прагнуть успіху за різних соціокультурних умов, таких як наша перехідність та західна модерність, виявляються високий інтелект та здібності. Це єдине, в чому ми на даний час перетинаємося з модерними стандартами в рамках обраної системи аналізу.

Що можна сказати про наш символічний персонаж успішної людини і про її символічний шлях до успіху в контексті впливів тих різних культурних модусів, про які йшлося вище? Думаю, ми можемо констатувати досить химерне поєднання культурних запитів традиції (впливові родичі, заможні батьки), модерну (високий інтелект та здібності) та кримінальної субкультури (вміння порушувати закон). І це поєднання становить нашу сьогоденну соціокультурну реальність з її символічними фігурами, смислами та нормами, що активно регулюють практики успіху в нашій країні.

Тут, безумовно, можна дорікати, що цей образ є надто узагальненим. Справді, коли ми вдаємося до докладнішого аналізу, в проекції на різні соціологічні категорії громадян це одразу увиразнюється. Скажімо, на масиві випускників середніх шкіл (опитування 2011 року) аналіз за статтю та поселенськими характеристиками дає досить цікаві результати. Їх подано у таблиці 5. Для порівняння у першому стовпчику наведено показники щодо всього масиву. Уже побіжного погляду достатньо, щоби сказати — регулювальна щодо практик успіху символічна фігура *різниться для дівчат і хлопців, сільських і міських дітей*. Дівчата на родичів схильні покладатися менше, а от на освіту — більше. Сільські діти теж не надто покладаються на впливових родичів, а от освіта їм видається більш вагомим ресурсом порівняно з міськими дітьми¹.

Портрети, що їх можна змалювати, реконструюючи регулювальні символічні фігури для кожної з означених категорій, заслуговують на докладніший аналіз, але виявлені розбіжності поки що не впливають суттєво на загальну картину, хоча дають певну надію на зміну тенденції. Аналіз результатів, поданих у таблиці 5, а також наведених вище дає підстави для певних висновків.

¹ У тексті інтерпретуються розбіжності, значимість яких не перевищує 0,05.

Таблиця 5

Розподіл думок випускників щодо значущості ресурсів досягнення високого соціального становища, 2001, N = 1013, %*

Варіанти відповідей	Загальний масив	Велике місто (понад 250 тис. осіб)	Невелике місто чи селище міського типу	Село	Чоловіки	Жінки
Впливові родичі	43,6	46,9	46,9	36,0	46,1	41,6
Високий інтелект, здібності	41,9	40,8	45,9	38,1	42,9	40,4
Уміння іноді обминати закон	36,6	40,3	36,7	31,3	42,2	31,5
Гарна освіта	35,6	31,7	35,7	40,1	31,6	38,8
Гарне здоров'я	32,3	24,8	33,4	42,8	29,0	36,5
Готовність йти на ризик	29,8	29,1	32,5	28,6	32,0	28,4
Приваблива зовнішність	28,9	26,7	34,8	25,6	27,9	29,9
Уміння переконувати, красномовність	28,8	25,6	31,5	28,6	25,1	31,3
Походження з родини з високим соціальним статусом	28,1	28,8	29,5	25,9	26,2	29,9
Впливові друзі	27,5	27,7	33,8	21,2	31,0	24,7
Знання іноземних мов	26,2	27,5	26,2	25,3	24,7	28,2
Егоїзм, індивідуалізм	23,2	22,9	26,9	19,5	26,4	20,4
Уміння правильно розпоряджатися грошима	21,8	17,6	21,0	28,3	19,9	23,5
Чесність, принциповість	19,1	15,7	21,3	21,9	20,6	18,3
Готовність допомагати людям	18,8	16,0	20,0	21,9	18,2	19,8
Прагнення та вміння робити людям добро	16,3	16,5	18,7	13,8	16,0	16,7
Політична грамотність	15,3	9,9	17,7	19,9	16,0	14,8
Вихованість, гарні манери	14,9	10,4	18,4	16,2	14,3	15,0

* За відповідями на запитання: "Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, є найважливішим для досягнення людиною високого соціального становища у нашій країні та в країнах Заходу?" Респонденти мали змогу обрати до 5-ти варіантів відповіді.

Підсумки

Актуальність звернення до культурних чинників регуляції соціальної поведінки за умов соціальної нестабільності вимагає аргументації, що можна зробити за умови адекватної концептуалізації явища соціальної нестабільності.

На мій погляд, всі питання, пов'язані з *кризовими, нестабільними, хаотичними або катастрофічними системними станами*, з найбільшою адекватністю можна розглянути в рамках методологічних підходів, базованих на уявленні про соціальні процеси як підпорядковані закономірностям, *притаманним нелінійним системним об'єктам*. У рамках такої моделі ми маємо відрізнити три якісно відмінні системні стани — *стани справді стабільні, стани нестабільності-1* (які часто теж кваліфікують як стабільні) і *стани нестабільності-2*, які справді варті того, щоб їх позначати таким терміном.

Визначивши *чинники регуляції* соціальної поведінки як сукупність механізмів, що забезпечують збалансованість, впорядкованість соціальної системи на рівні поведінкових проявів, ми можемо стверджувати — ці чинники суттєво відрізняються у цих трьох названих станах. У *стабільних станах* підтримання соціального гомеостазу майже не потребує особливих регуляторних впливів, наявні нормативні порядки (як культурні, так і інституціональні) є стабільними і суттєвих відхилень не спостерігається. У станах *нестабільності-1* спостерігається помітне відхилення від системного гомеостазу та рівноваги, але ці відхилення здатні гасити ті чинники, що мають характер зворотного зв'язку, входять у притаманні системі інституціональні та культурні регулятивні засоби. І хоча поведінкові відхилення в цьому разі вже можуть бути суттєвими, запас міцності притаманних системі інституціональних та культурних регуляторів ще зберігається, що дає змогу коливання навколо гомеостатичного стану зберігати саме у форматі коливання. А от стани *нестабільності-2* відрізняються тим, що попередні гомеостатичні стани необоротно втрачають свій статус основи соціального порядку, і система виходить на спонтанний пошук нових гомеостатичних контурів. Стосовно чинників регуляції в цьому разі можна сказати — попередні інституціональні та культурні важелі швидко втрачають здатність здійснювати регулятивний вплив. Соціальна система входить у режим спонтанного, самоорганізаційного пошуку нових станів рівноваги, нових гомеостатичних впорядкованостей. Головними механізмами становлення нового порядку стають самоорганізаційні механізми, які за певних умов можна ототожнювати з культурними (якщо під культурою мати на увазі той часто прихований за її поверхнею реєстр міфів та ігрових порядків, що задають правила гри та зорганізують соціальні практики у різних соціальних полях). На рівні поведінкових проявів це ситуації спонтанної появи нових правил гри, нових регуляційних смислів та символів, що й переформатовує загальний малюнок соціальних практик.

Конкретні реалії тієї соціокультурної ситуації, що склалася зараз у нашій країні, з достатньою мірою аргументованості можна кваліфікувати як стан нестабільності-2. А це означає, що має місце самоорганізаційне переформатування смислового, символічного просторів, що має регулювати основні соціальні практики. Найцікавішими тут виглядають *практики успіху*, оскільки вони *виявляються невіддільною частиною тих нових правил гри, що виникають внаслідок самоорганізаційного переналаштування системи*. В ситуації нестабільності-2 спостерігається спонтанне оформлення нових правил гри в успішне життя, нових домінантних символів успіху, що тягне за собою відповідні практики успіху.

Три масштабні емпіричні дослідження показали, що сформований у свідомості наших громадян *символічний образ людини, яка прагне соціально-го успіху* в наших реаліях і має шанс його досягти, можна описати так: це досить розумна, інтелектуально обдарована людина, яка, втім, ці свої здібності використовує передусім для того, щоби вміло задіяти у процесі долаття соціальних вершин такі ресурси, як впливові родичі, економічний капітал батьків та вміння вдало порушувати закони. Освіта, хоча і не пасе задніх, виглядає поки що ресурсом середньої ваги. При цьому наші громадяни досить рельєфно відрізняють у своєму символічному просторі дві символічні фігури — того, хто прагне і може досягти успіху в нашій країні, і того, хто йде до цієї мети у країнах Заходу. Спільне у цих двох персонажів лише те, що вони обдаровані від природи інтелектом та здібностями. В іншому ж успішна людина у реаліях західної культури (за уявленнями наших громадян) — це той, хто задіяв свій інтелект насамперед для здобуття належної освіти.

Якщо говорити про проекцію цього символізму у систему практик успіху й у відповідну нормативну систему, то утворюваний при цьому нормативний порядок слід віднести радше до аномійного. Але тут нічого дивного немає — свого часу ще Мертон переконливо показав, що в ситуації нестабільності, яку він позначав як ситуацію соціокультурного дисбалансу, аномійність поведінки є очікуваною системною реакцією [Мертон, 1992].

Аби знайти певні позитиви в наведених результатах, можна сказати — певну надію на зміну зазначеного символічного регулятора подають ті відмінності, що їх виявляє цей символ в уявленнях міської та сільської молоді, а також хлопців та дівчат. Молоді люди в селі, не маючи того капіталу впливових та заможних родичів, що його набагато частіше мають їхні міські однолітки, схильні більше покладатися на себе, спрямовувати свій інтелект на здобуття освіти як ресурсу успішності. Дівчата, відчуваючи, що норми традиційної культури вибудовують радше традиційні очікування щодо них, теж більш налаштовані на посилення такого ресурсу, як освіта, напевне, сподіваючись, що це може збільшити їхні шанси на успіх за ситуації гендерної нерівності. Самоорганізаційна соціокультурна динаміка не гарантує нам швидкого виходу цього символічного регулятора зі стану поки що досить маргінального у стан мейнстримового, але як шанс така можливість існує з огляду наявності соціальних носіїв такого символічного регулювального образу.

І наостанок — залишаючись адептом постнекласичних поглядів на науку, а тому цілком свідомою того, що результати дослідження не можуть претендувати на цілковиту об'єктивність (як на те сподівалася класична наука) і значною мірою залежать від перебігу самого процесу дослідження, застосованого інструментарію, теоретичної платформи, обраної як базова і, зрештою, самого дослідника з його ціннісними, культурними установками, що позначаються на інтерпретації, автор не претендує на беззаперечність отриманих висновків. Оскільки сама логіка побудови дослідження та інструментарію в основному представлена, читачеві пропонується стати певною мірою співавтором і запропонувати власну інтерпретацію отриманих результатів.

Джерела

Ануфриева Р. Психология жизненного успеха. Опыт социально-психологического анализа преодоления критических ситуаций / Р. Ануфриева, Е. Головаха, Л. Сохань и др. — К. : ИС НАНУ, 1995.

Бауман З. Индивидуализированное общество / Бауман З. ; пер. с англ. ; под ред. В.Л. Иноземцева. — М. : Логос, 2002. — 390 с.

Бевзенко Л. Жизненный успех: беседа за круглым столом / Л. Бевзенко, Е. Головаха, Е. Злобина, Н. Шульга // Лидия Сохань. Искусство жизнотворчества. Предназначение. Жизнотворчество. Судьба. Социологические очерки, социально-психологические эссе, интервью, глоссарий. — К. : Издат. дом Дмитрия Бурого, 2009. — С. 287–317.

Бевзенко Л.Д. Смысл жизненного успеха: социально-культурологический контекст / Любовь Бевзенко // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2000. — № 1. — С. 34–51.

Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Бевзенко Л. — К. : ИС НАНУ, 2002. — 437 с.

Бурдые П. Структура, габитус, практика [Электронный ресурс] / П. Бурдые // Журнал социологии и социальной антропологии. — 1998. — Т. 1, № 2. — С. 44–59. — Режим доступа : <http://www.soc.pu.ru/publications/jssa/1998/2/4bourd.html>.

Бурдые П. Формы капитала / П. Бурдые // Экономическая социология. — 2002. — Т. 3, № 5. — С. 60–75.

Злобина О.Г. Уявлення про успіх як регулятор поведінкових стратегій особистості / О. Злобіна // Наукові студії із соціальної та політичної психології ; зб. статей. — 2004. — Вип. 8 (11). — С. 85–97.

Мертон Р. Социальная структура и аномия / Р. Мертон // Социологические исследования. — 1992. — № 3–6.

Радаев В.В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация / В. Радаев // Экономическая социология. — 2002. — Т. 3, № 4. — С. 20–32.

Регуляція соціального поведіння в ситуації нестабільності: віртуальний круглий стіл // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2011. — № 2. — С. 178–202.

Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг. Т. 1–2. Аналітичні матеріали / за ред. В.М. Ворони, М.А. Шульги. — К. : ІС НАН України, 2011. — 576 с.